

Damian Sitkiewicz

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

ŻYDZI W POWIECIE MIŃSKIM W OKRESIE OKUPACJI
NIEMIECKIEJ 1939–1944*. STAN BADAŃ, POSTULATY
BADAWCZE, ŹRÓDŁA

Stan badań

Problematykę dotyczącą mniejszości żydowskiej podczas okupacji niemieckiej w powiecie mińskim podejmowano dotychczas rzadko. Zajmowali się nią jednak zarówno badacze II wojny światowej, jak i historycy regionaliści. Ukazało się drukiem kilkanaście broszur oraz artykułów o charakterze naukowym bądź popularnonaukowym i edukacyjnym. Osobną kategorię publikacji stanowią wspomnienia i dzienniki dotyczące życia Żydów w Mińsku Mazowieckim i powiecie mińskim.

Ogólnie rzecz ujmując, prace o charakterze badawczym oscylują wokół dwóch podstawowych zagadnień – Zagłady oraz udzielania przez Polaków pomocy Żydom, którym groziła śmierć z rąk Niemców.

Do pierwszego nurtu należy zaliczyć artykuł Emila Noińskiego *Likwidacja getta żydowskiego w Mińsku Mazowieckim w świetle relacji i wspomnień naocznych świadków*¹, który zainicjował publikacje naukowe poruszające problematykę

* Powiat miński w latach 1939–1944 znajdował się we wschodniej części dystryktu warszawskiego Generalnego Gubernatorstwa. Niniejsze rozważania dotyczą powiatu w granicach z okresu okupacji niemieckiej – Kreis Radzyń.

¹ E. Noiński, *Likwidacja getta żydowskiego w Mińsku Mazowieckim w świetle relacji i wspomnień naocznych świadków*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2006, t. 14, s. 75–83.

Zagłady w odniesieniu do Mińska i okolic. Artykuł został oparty przede wszystkim na relacjach zgromadzonych w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz na opublikowanych wspomnieniach, a także na notkach encyklopedycznych. Omówiono w nim podstawowe fakty związane z zagładą mińskich Żydów, czyli likwidację getta 21 sierpnia 1942 r. oraz zamordowanie przez Niemców na początku 1943 r. kilkuset osób z obozu pracy zlokalizowanego w szkole „Kopernik” przy ul. Siennickiej w Mińsku.

W innym tekście Emila Noińskiego, opowiadającym w sposób przekrojowy o Żydach z Kałuszyna na przestrzeni dziejów, również pojawia się problematyka ostatnich lat istnienia społeczności żydowskiej w tym mieście. Autor ograniczył ją jednak do minimum, koncentrując się na stworzeniu ogólnego obrazu życia tej zbiorowości przed 1939 r. Niemniej jednak artykuł ten jest pierwszą próbą ujęcia tematu eksterminacji Żydów w Kałuszynie, choć należy zaznaczyć, że Noiński nie przywołał żadnych źródeł i skorzystał jedynie ze znanych już publikacji. Problematykę Zagłady potraktował zaś niezwykle skrótowo, poświęcając jej tylko dwie strony pracy².

W pracy zbiorowej *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, w której badacze zamierzali stworzyć ogólny obraz Zagłady na tym terenie, próżno szukać osobnego studium poświęconego społeczności żydowskiej powiatu mińskiego. Mimo to książka w wielu miejscach, choć zdawkowo i wrywkowo, porusza kwestie dotyczące interesującego nas obszaru. Na szczególną uwagę zasługuje artykuł Jacka Andrzeja Młynarczyka „*Akcja Reinhardt*” w *gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego 1942–1943*. Likwidacji gett w każdym z powiatów poświęcono po kilka stron, nie pomijając także mińskiego. Młynarczyk obszernie cytuje dokumenty z postępowań karnych, które po II wojnie światowej toczyły się przeciwko zbrodniarzom nazistowskim przed sądami Republiki Federalnej Niemiec. Są one obecnie przechowywane w Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu. Drugim pozytywnym aspektem pracy Młynarczyka jest także próba zasygnalizowania problemu zagłady Żydów w gettach małych, rozrzuconych w całym powiecie. Z artykułu dowiadujemy się, że z rąk niemieckich oprawców

² E. Noiński, *Ludność żydowska w Kałuszynie od XVII do XX wieku*, „Rocznik Kałuszyński” 2005, nr 5, s. 80–82.

zginęły osoby zapędzone siłą do dzielnic żydowskich w Dobrem i Mrozach. Ludzie ci ginęli na miejscu lub byli wywożeni do obozu zagłady w Treblince³.

W pozostałych studiach zawartych w tej książce znajdziemy niewiele wzmianek o Żydach z powiatu mińskiego. Na przykład w pracy Jana Grabowskiego *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa 1939–1942* wspomniano o nadużyciach starosty (Kreishauptmanna) mińskiego Karla Bittricha w kontekście wysiedleń ludności żydowskiej z ich własnych domów w 1940 r.⁴

Losy mińskich Żydów są obecne również na kartach artykułu Barbary Engelking *Życie codzienne Żydów w miasteczkach dystryktu warszawskiego*. Mamy tu jednak tylko pojedyncze informacje obrazujące m.in. brutalność niemieckiego terroru skierowanego przeciw Żydom, kulisy powstawania mińskiego Judenratu, kwestię wysyłania mieszkańców do obozów pracy i kwestie aprowizacyjne. Fragmenty dotyczące spraw mińskich zostały oparte na relacjach z Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz Jad Waszem⁵.

Zamieszczone we wspomnianym zbiorze studium Jacka Leociaka *Wizerunek Polaków w zapisach Żydów z dystryktu warszawskiego*⁶ prezentuje z kolei jednostronne stanowisko względem ludności polskiej. Jego bazę źródłową stanowią relacje żydowskich świadków Zagłady, którzy po zakończeniu okupacji niemieckiej pozostawili własne świadectwa, często przepełnione cierpieniem i goryczą wywołaną śmiercią najbliższych osób oraz całej społeczności żydowskiej. Bez pomocy Polaków przetrwanie Żydów było bardzo trudne. Mimo to wiele wspomnień cechuje niechęć do społeczności polskiej. Jacek Leociak nie tylko nie bierze tych czynników pod uwagę, lecz także wybiera jedynie takie fragmenty relacji, w których Żydzi przypisują Polakom negatywne wobec nich postawy albo tropią wypowiedzi i zachowania przepojone niechęcią. Przytacza

³ J.A. Młynarczyk, „Akcja Reinhardt” w gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego 1942–1943 [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 64–66.

⁴ J. Grabowski, *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa 1939–1942* [w:] *Prowincja noc...*, s. 105–106.

⁵ B. Engelking, *Życie codzienne Żydów w miasteczkach dystryktu warszawskiego* [w:] *Prowincja noc...*, s. 126, 133, 138, 182.

⁶ J. Leociak, *Wizerunek Polaków w zapisach Żydów z dystryktu warszawskiego* [w:] *Prowincja noc...*, s. 373–441.

m.in. opinię Lejba Guza, który pisał w powojennych wspomnieniach o obojętności Polaków wobec tragedii mordowanych w mińskim getcie Żydów⁷. W podobnym tonie utrzymany jest fragment artykułu zawierający cytaty z pamiętnika ocalonego z Holokaustu Lejba Rochmana, który kładzie nacisk na obojętność ludności polskiej wobec tragedii narodu żydowskiego:

Ukrywający się po likwidacji getta w Mińsku Mazowieckim Leib Rochman usiłował dołączyć do grupki ocalałych Żydów, pracujących w miejscowej fabryce i skoszarowanych w budynku szkoły „Kopernik”. Przedzierając się przez pola, spotkał starego chłopca pasącego krowę. Zdobył się na odwagę, by podejść do niego. „Chłop słuchał mnie obojętnie. Staralem się wyczytać coś z jego spojrzenia, ale miał twarz bez wyrazu. Pasł krowę na rżysku, tak jak zwykle. Przez moment wyobraziłem sobie, że zbudziłem się ze złego snu, a teraz wszystko wraca do normy. Z oddali dobiegły jakieś odgłosy. Zadrżałem. Chłop, który przyglądał się zielsku, powiedział powoli: To nic, to Żydzi, których Niemcy prowadzą do obozu pracy⁸.

Artykuł został tak skonstruowany, aby od problemu obojętności Polaków przejść do cechujących ich – wedle Leociaka – antyjudajizmu i antysemityzmu. Idąc tym tokiem myślenia, w celu potwierdzenia własnej tezy o antysemitycznej postawie Polaków Leociak przytacza kolejny fragment wspomnień Lejba Rochmana, w którym przywołał on zdanie pewnej chłopki wygłoszone w lutym 1943 r.: „Zdaję sobie sprawę, że gdyby Żydzi wciąż żyli, chleb dziś kosztowałby majątek, a my wszyscy pomarliibyśmy z głodu”⁹.

Wedle Leociaka twardym argumentem za tym, że Polacy to antysemita, mają być również wspomnienia przywoływanego już Lejba Guza:

Maszerowaliśmy ulicami rzadko dotychczas przez nas uczęszczanymi. Po zlikwidowaniu ludności żydowskiej w Mińsku Mazowieckim pojawienie się Żydów było swego rodzaju sensacją. Niedwuznacznie można było to zaobserwować po sposobie reakcji przechodniów. Tym razem eskortujący nas „wariat” po-

⁷ *Ibidem*, s. 391.

⁸ *Ibidem*, s. 397–398.

⁹ *Ibidem*, s. 381.

stanowił pokazać swą władzę nad nami i jednocześnie ośmieszyć nas wobec Polaków. [...] Jednym słowem, ćwiczenie rekruckie. [...] Ćwiczenia te trwały dość długo, ku uciesze przyglądających się przechodniów. [...] Niejeden z nas, po całodzienniej ciężkiej pracy odczuwający ogromny głód – musiał jeszcze przejść dodatkowe cierpienie fizyczne i duchowe, być wystawionym na kpiny¹⁰.

Obok przytoczonych fragmentów artykuł zawiera również wiele podobnych. Mają one świadczyć o pogłębiającej się niechęci Polaków, prowadzącej w domyśle do morderstw i rabunków dokonanych na Żydach. Jacek Leociak stara się wieść czytelnika za pomocą śródtytułów, dąży do przekonania go, iż postawa obojętna oraz niechęć do Żydów prowadzą w prostej linii do zachowań skrajnych, takich jak pomoc w mordowaniu, rabunek, wydawanie i wreszcie mordowanie Żydów: „Ci, którzy pomagali”, „Ci, którzy wydają”, „Ci, którzy rabują”, „Ci, którzy mordują”¹¹.

W pracy o wizerunku Polaków Leociak nie pokusił się o próbę skonstruowania jakiegokolwiek pozytywnego obrazu społeczności polskiej. Wygląda na to, że nie znalazł takich fragmentów w pamiętnikach Żydów, gdyż ani razu nie zaświadczyli oni pozytywnie o postawie Polaków. Jest to tym bardziej dziwne, że przecież wiele osób uratowanych z Holokaustu, aby przeżyć, częstokroć otrzymywało pomoc ze strony społeczności polskiej. Płyńie stąd wniosek, iż artykuł Leociaka traktuje w sposób jednostronny relacje polsko-żydowskie i „oświeśla” jedynie ten fragment rzeczywistości, który ma świadczyć o antysemityzmie Polaków i ich udziale w Holokauście. Po przeczytaniu tego artykułu czytelnik odniesie wrażenie, że w powiecie mińskim nikt z Polaków nie pomógł Żydom, wszyscy zaś byli im przeciwni, czekali tylko na ich koniec lub sami go generowali. Jest to oczywiście ewidentna nieprawda.

Ostatnie lata przyniosły pewne wzmożenie w dziele tworzenia publikacji regionalnych charakteryzujących się walorami naukowymi. W nurt ten wpisuje się opublikowany w 2015 r. na łamach „Rocznika Mińskomazowieckiego” artykuł Ewy Marii Borkowskiej *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w powiecie mińskim*

¹⁰ *Ibidem*, s. 393.

¹¹ *Ibidem*, s. 402–404, 407–408, 414, 420, 423, 432, 434–435, 438.

w latach 1939–1943¹². Przywoływane opracowanie oparto nie tylko na dość skąpej literaturze przedmiotu traktującej o obozach pracy, ale przede wszystkim na dokumentacji, dość bogato przywoływanej przez badaczkę. Wśród cytowanych dokumentów znalazły się m.in. znajdujące się w Archiwum IPN ankiety sądów grodzkich z powiatu mińskiego, relacje Żydów zdeponowane w Archiwum ŻIH oraz dokumenty gmin powiatu mińskiego z okresu okupacji niemieckiej, przechowywane w otwockim oddziale Archiwum Państwowego w Warszawie.

Autorka porusza zagadnienie dość słabo dotychczas przebadane, właściwie nieznanne. Kwestie pracy przymusowej Żydów, wyłączwszy większe lub bardziej znane obozy, nie spotkały się dotąd z zainteresowaniem historyków. Wydobycie tego ważnego problemu z mroków niepamięci staje się więc samo w sobie czymś ważnym. Obozy pracy przymusowej dla ludności żydowskiej były zlokalizowane m.in. w Chyżynach koło Latowicza (obóz gospodarki wodnej), Kołbieli (obóz gospodarki wodnej), Kuflewie-Jeziorku (obóz gospodarki rolnej i wodnej), Mińsku (szkoła „Kopernik” przy ul. Siennickiej), Mieni i Kałuszynie (obozy pracy) oraz w Zimnowodzie w gminie Chróścice (obóz pracy melioracyjnej)¹³. Borkowska wprowadziła w obieg naukowy nową faktografię. Nie tylko odsłoniła wiele nieznanych wydarzeń z dziejów Żydów z powiatu mińskiego, lecz także wskazała istotny kierunek badań nad problematyką żydowską na wsi i w małych miastach.

Kolejne rozważania Ewa Borkowska przedstawiła w artykule *Przymusowa praca Żydów powiatu mińskiego – placówki i kolumny robocze przed akcją Reinhard (1939–1942)*¹⁴. Kontynuuje ona *de facto* pracę badawczą podjętą wcześniej. Tym razem skupia się na zobrazowaniu miejsc, w których Żydzi zostali zatrudnieni przed Zagładą. Niemcy zmuszali ich do pracy m.in. na stacji kolejowej i nasycalni w Mińsku, na terenie lotniska w Janowie k. Mińska, w dawnej fabryce Fogelnesta w Stojadłach oraz w jednym z okolicznych majątków ziemskich. W ocenie osób pracujących w obozach ich sytuacja była znacznie lepsza niż tych, którzy pozostawali w gettach. Wynikało to z faktu pilnowania obozu przez Polaków, którzy nie szykanowali i nie „poganiali” Żydów, byli opieszali w wykonywaniu obowiązków,

¹² E.M. Borkowska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w powiecie mińskim w latach 1939–1943*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2015, nr 23, s. 79–106.

¹³ *Ibidem, passim*.

¹⁴ E.M. Borkowska, *Przymusowa praca Żydów powiatu mińskiego – placówki i kolumny robocze przed akcją Reinhard (1939–1942)*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2016, nr 24, s. 165–180.

nie zmuszali ich do ciężkiej, nieludzkiej pracy¹⁵. W dodatku, jak zaznacza Borkowska, np. w Mrozach, gdzie istniała kolumna robocza, Polacy przez ogro-
dzenie dostarczali pracownikom paczki¹⁶.

Ewa Borkowska wskazuje na ważną, nieznaną dotąd problematykę prac przymusowych na terenie małych miast, wsi oraz folwarków. Jej artykuły wytyczają kierunek badań pozostałym autorom zamierzającym zająć się problematyką obozów w innych powiatach Generalnego Gubernatorstwa. Pomimo skąpej bazy źródłowej istnieje potrzeba pogłębienia badań w tym zakresie. Warto podjąć próbę odpowiedzi na pytania o skalę zjawiska. Jak wielu Żydów uczestniczyło w pracach? Kogo Niemcy starali się do nich rekrutować? Należy również się zastanowić, w jakim zakresie pomoc ze strony Polaków była możliwa. Czy Żydzi mieli możliwość ucieczki z obozów pracy? Odpowiedź na te pytania powinna zostać udzielona za sprawą kolejnych badań i publikacji naukowych.

Za pierwsze opracowanie popularnonaukowe, w którym nieco miejsca poświęcono życiu Żydów w okresie II wojny światowej, należy uznać wydaną w 2007 r. broszurę Beaty Gładyś *Mińsk Mazowiecki. Z dziejów społeczności żydowskiej*¹⁷. Ma ona charakter *stricte* edukacyjny. Autorka ramowo omawia dzieje Żydów w mieście – rozpoczyna od pierwszych wzmianek o ich przybyciu i odmalowuje wiele zagadnień, takich jak szkolnictwo czy chasydyzm. Porusza również problematykę Zagłady, omawia sylwetki Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, m.in. Juliana Grobelnego, Emilii Dyny, Aleksandra i Jadwigi Gawrychów. Wzmiankuje o likwidacji obozu „Kopernik” przy ul. Siennickiej w Mińsku¹⁸.

W nurt prac o charakterze popularnonaukowym wpisuje się również wydana w 2011 r. nakładem Towarzystwa Przyjaciół Mińska Mazowieckiego książka Alicji Gontarek *Judenrein. Bez Żydów. Żydzi mińscy w czasie wojny i po jej zakończeniu*¹⁹. Znajdziemy tu interpretację wielu faktów i wydarzeń, o których dotychczas nie pisa-
sano. Autorka rozpoczyna narrację od omówienia brutalnego wkroczenia Niemców do Mińska w połowie września 1939 r. Następnie przechodzi do opowieści o utwo-

¹⁵ *Ibidem*, s. 173.

¹⁶ *Ibidem*, s. 175.

¹⁷ B. Gładyś, *Mińsk Mazowiecki. Z dziejów społeczności żydowskiej*, [Warszawa 2007].

¹⁸ *Ibidem*, s. 21–25.

¹⁹ A. Gontarek, *Judenrein. Bez Żydów. Żydzi mińscy w czasie wojny i po jej zakończeniu*, Mińsk Mazowiecki 2012.

zeniu mińskiego getta, opisuje również jego zagładę. Wśród tematów poruszanych przez Alicję Gontarek znalazł się także problem tropienia i mordowania żydowskich uciekinierów po likwidacji getta. Ponieważ wielu z nich ukrywano „po aryjskiej stronie”, niemieckie służby policyjne oraz żandarmeria czekały na donosy, a także przeczesywały kolejne zabudowania. Autorka na koniec pokazuje, czym stało się miasto bez Żydów i jaki był los tych, którzy przeżyli Holokaust. W swej pracy wykorzystywała wspomnienia zamieszczone w mińskiej „księdze pamięci”, a także inne materiały źródłowe, pozyskane m.in. z Jad Waszem, YIVO Institute, Archiwów Państwowych w Siedlcach i Warszawie oraz Instytutu Pamięci Narodowej. Dodatkowy walor książki stanowi bogaty materiał ilustracyjny.

W pewnym sensie jako dopełnienie omawianej wyżej publikacji może służyć artykuł Alicji Gontarek *Obóz pracy „Kopernik”*, w którym ukazano wiele aspektów funkcjonowania obozu, zwłaszcza codzienność tego miejsca, stosunki międzyludzkie oraz brutalną likwidację w styczniu 1943 r.²⁰

Dotychczas niewiele prac poświęcono problemowi udzielania pomocy Żydom przez Polaków w powiecie mińskim. Za pierwszy artykuł, w którym ta tematyka została nieco szerzej poruszona, uznać należy niewielkich rozmiarów tekst pióra Tomasza Roguskiego *Julian Grobelny „Trojan” – cegłowianin, który kierował „Żegotą”*, opublikowany na łamach „Zeszytów Ziemi Mińskiej” w 2012 r.²¹ Autor skupił się na zobrazowaniu działalności Grobelnego jako prezesa Rady Pomocy Żydom „Żegota”, posiłkując się głównie znanymi opracowaniami Anny Mieszkowskiej²² oraz Teresy Prekerowej²³.

Kontekst lokalny działalności Juliana Grobelnego wiąże się przede wszystkim z jego miejscem zamieszkania, czyli Cegłowem, a także z pełnieniem przez niego w okresie okupacji niemieckiej funkcji przewodniczącego Polskiej Partii Socjalistycznej w powiecie mińskim oraz starosty mińskiego w 1944 r. Autor artykułu nie starał się zgłębić źródłowo biografii Grobelnego, powtarzając raczej – poza nielicznymi wyjątkami – wiedzę znaną z wcześniejszych publikacji.

²⁰ A. Gontarek, *Obóz pracy „Kopernik”*, „Biuletyn Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 2012, nr 3, s. 14–16.

²¹ T. Roguski, *Julian Grobelny „Trojan” – cegłowianin, który kierował „Żegotą”*, „Mińskie Zeszyty Muzealne” 2012, nr 1, s. 89–100.

²² A. Mieszkowska, *Dzieci Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2010.

²³ T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1981.

Świeżego spojrzenia nie wnosi również poświęcona życiu Grobelnego broszura wydana przez Roguskiego w 2013 r.²⁴ Narracja na temat ratowania Żydów jest w niej w znacznej mierze oparta na wspomnianych już publikacjach, Roguski nie poszerza płynącej z nich wiedzy. Mimo to czytelnik znajdzie w niej wiele istotnych, nieznanych dotąd wątków biograficznych, szczególnie dotyczących okresu przedwojennego.

Artykuł Damiana Sitkiewicza *Działalność Juliana Grobelnego w latach 1939–1944 (poza „Żegotą”)* ukazuje tę postać w innym świetle²⁵. Udowadnia jego powiązania z konspiracją komunistyczną, zwłaszcza z tzw. radykalnymi ludowcami i komunizującymi socjalistami oraz z działaczami Polskiej Partii Robotniczej w okresie okupacji niemieckiej. Środowisko, w którym obracał się Grobelny, miało również wpływ na powołanie go przez władze PKWN na stanowisko starosty mińskiego w październiku 1944 r. Wydał on wówczas co najmniej kilka ważnych decyzji, w tym te o zabieraniu przez urzędników starostwa wyposażenia dworów podlegających reformie rolnej – obrazów, mebli i innych wartościowych przedmiotów stanowiących własność ziemian, których władze komunistyczne wyrzucały z ich własnych siedzib. W artykule nie poruszono problematyki ratowania ludności żydowskiej, lecz uzupełniono nieznaną dotychczas kartę w życiu prezesa „Żegoty”. Informacje z artykułu opublikowano w nieco przystępniejszej, publicystycznej formie na łamach czasopisma „Historia. Do Rzeczy”²⁶.

Tematykę ratowania Żydów w kontekście lokalnym podjęła także Lilla Małgorzata Kłos w artykule *Apolonia Chmielewska – sprawiedliwa mińszczanka*²⁷. Na podstawie źródeł wywołanych – relacji członków rodziny bohaterki publikacji, bogatej literatury przedmiotu, a także dokumentów z Archiwum Parafii pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Mińsku Mazowieckim i Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Otwocku – opisała ona dzieło ratowania przez Apolonie

²⁴ T. Roguski, *Pierwszy w „Żegocie”. Julian Grobelny „Trojan” (1893–1944)*, Mińsk Mazowiecki 2013.

²⁵ D. Sitkiewicz, *Działalność Juliana Grobelnego w latach 1939–1944 (poza „Żegotą”)*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2013, nr 21, s. 101–126 (jest to rozszerzona i uzupełniona wersja tekstu: *idem*, *Mechanizmy instalowania władzy i administracji komunistycznej na przykładzie działalności Juliana Grobelnego jako starosty mińskiego (10 października – 5 grudnia 1944 r.)*, „Historia i Świat” 2013, nr 2, s. 161–184).

²⁶ A. Gontarek, D. Sitkiewicz, *Tajemnice Juliana Grobelnego. Z „Żegoty” do komuny*, „Historia. Do Rzeczy” 2013, nr 6, s. 51–53.

²⁷ L.M. Kłos, *Apolonia Chmielewska – sprawiedliwa mińszczanka*, „Mińskie Zeszyty Muzealne” 2013, nr 2, s. 65–73.

Chmielewską dwóch Żydówek: Cypry Diny (późniejszej Danuty) i Barbary Berger. W sposób przystępny opowiedziała o złożoności problemu ukrywania Żydów w prowincjonalnym mieście.

Publicystyczny artykuł Alicji Gontarek *Emilia Dyna – zapomniana Sprawiedliwa wśród Narodów Świata i jej działalność w Mińsku* dotyczy jednej z najbardziej zasłużonych dla ratowania ludności żydowskiej postaci w powiecie mińskim. Ta funkcjonariuszka Kripo w Mińsku Mazowieckim, wraz z przyjaciółką Elżbietą Gajewską, uratowała Elżbietę Kowner oraz Henię Nuss, które do końca wojny ukrywały się w tym mieście przed Niemcami²⁸.

Ciekawego materiału do badań nad problematyką pomocy świadczonej Żydom w powiecie mińskim dostarczają prace Urszuli Grabowskiej: *Mariawici i Żydzi – rzecz o pomocy*²⁹ oraz *Stosunki mariawicko-żydowskie czasu Zagłady. Kilka przykładów z Mazowsza i Podlasia*³⁰.

W czasie prowadzenia badań warto również podeprzeć się wiedzą zgromadzoną w pracy Edwarda Kopówki i ks. Pawła Rytla-Andrianika *Dam im imię na wieki (Księga Izajasza 56,5). Polacy z okolic Trebłinki ratujący Żydów*, w której przytoczono szereg przykładów pomocy ze strony Polaków³¹. Należy również wspomnieć o dwutomowym wydawnictwie *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*, które ukazało się w Krakowie w 2009 r.³²

Specyficznym opracowaniem jest zamieszczony w drugim zeszycie „Mińskich Zeszytów Muzealnych” wykaz mieszkańców powiatu mińskiego nagrodzonych medalem Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata³³. Zawiera on nazwiska 36 osób wraz z krótką notatką o historii ukrywania zagrożonych Żydów. Jest to kompilacja informacji wziętych z kilku książek poświęconych wspomnianej wyżej tematyce.

²⁸ A. Gontarek, *Emilia Maria Dyna – zapomniana Sprawiedliwa Wśród Narodów Świata i jej działalność w Mińsku*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2016, nr 24, s. 233–236.

²⁹ U. Grabowska, *Mariawici i Żydzi – rzecz o pomocy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, t. 4, s. 442–465.

³⁰ U. Grabowska, *Stosunki mariawicko-żydowskie czasu Zagłady. Kilka przykładów z Mazowsza i Podlasia* [w:] *Żydzi na Podlasiu*, red. Z. Chyra-Rolicz, R. Tarasiuk, E. Kopówka, Siedlce 2010, s. 341–355.

³¹ E. Kopówka, P. Rytel-Andrianik, *Dam im imię na wieki (Księga Izajasza 56,5). Polacy z okolic Trebłinki ratujący Żydów*, Warszawa 2011.

³² *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1–2, red. D. Libionka et al., Kraków 2009.

³³ *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata w powiecie mińskim*, „Mińskie Zeszyty Muzealne” 2013, nr 2, s. 51–64.

Postulaty badawcze

Opracowań historii Żydów w powiecie mińskim w okresie II wojny światowej opublikowano dotąd niewiele. Z tego względu istnieje potrzeba wyartykułowania problemów badawczych dla tego terenu. Publikacja wyników badań w postaci artykułów i książek wypełni z czasem tę brakującą lukę.

Najważniejsze wydaje się zbadanie problematyki dotyczącej gett zlokalizowanych w mniejszych miejscowościach, takich jak Kałuszyn, Kuflew, Mrozy czy Stanisławów. Oprócz tego brakuje prac naukowych poświęconych stosunkom społecznym panującym pomiędzy mieszkańcami gett, a także strategii przetrwania przyjętych zarówno wewnątrz dzielnic żydowskich, jak i – w przypadku osób próbujących się ratować – po wyjściu z nich.

Na badaczy oczekuje również zagadnienie stosunków panujących pomiędzy Polakami a Żydami przed powstaniem gett, w okresie, gdy getta funkcjonowały, a także po ich likwidacji. Dotychczas nie scharakteryzowano również kontaktów Żydów z Niemcami. Warto zastanowić się nie tylko nad tym, jak dokładnie przebiegała niemiecka polityka eksterminacji ludności żydowskiej, lecz także odpowiedzieć na pytanie, czy kontakty części Żydów z Niemcami miały wpływ na warunki społeczne i gospodarcze panujące w gettach. Warto też wziąć pod uwagę istnienie na terenie gett agentury niemieckiej i ewentualny udział w niej Polaków i Żydów.

Autorzy przyszłych prac badawczych powinni również poruszyć zagadnienie pomocy Żydom ze strony organizacji podziemnych, takich jak ZWZ-AK, NOW, NSZ, BCh GL-AL i innych. Obecnie nie wiemy, czy takiej pomocy udzielano. Nie wiemy, czy wyżej wymienione organizacje miały siatki wywiadowcze w dzielnicach żydowskich i jak wyglądała praca tych siatek. Historycy powinni też pokusić się o zbadanie problemu przynależności Żydów do organizacji podziemnych w powiecie mińskim.

W postulatach badawczych należy także uwzględnić problem pomocy dla ludności żydowskiej oraz jego skalę w powiecie mińskim. Do tej pory znane są jedynie nazwiska tych osób, które zostały odznaczone Medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Oprócz nich badaniu powinny podlegać również inne, nieznanne w literaturze przypadki pomocy Żydom, które będzie można poznać dzięki kwerendzie źródłowej.

Za pośrednictwem prac badawczych powinniśmy także uzyskać wiedzę o przymusowym angażowaniu Polaków – chłopów i mieszkańców miast – do tropienia Żydów i wydawania ich w ręce służb niemieckich. Podobne zagadnienie badawcze powinno dotyczyć również niemieckich służb mundurowych, w których służyli Polacy, takich jak Policja Polska (Polnische Polizei), zwana potocznie granatową, czy Straż Ogniowa. Należy wziąć pod uwagę fakt, iż po likwidacji gett Niemcy starali się znajdować ukrywających się Żydów, a do ich poszukiwania mogli zmuszać Polaków – zarówno cywilów, jak i funkcjonariuszy mundurowych.

Istnieje także potrzeba poznania wszystkich przypadków zbrodni popełnionych przez Niemców w powiecie mińskim wraz z informacją o liczbie osób zamordowanych w danym miejscu, dotąd bowiem nie prowadzono żadnych badań w tym kierunku.

Szczegółowej analizie powinno się również podać strukturę i działalność niemieckiego aparatu terroru, a szczególnie skład osobowy i aktywność istniejącej w Mińsku w latach 1939–1943 placówki terenowej Kriminalpolizei, jesienią 1943 r. zastąpionej przez Gestapo. Analogiczne badania powinny zostać przeprowadzone w odniesieniu do oddziałów niemieckiej żandarmerii, Sonderdienstu i innych formacji pomocniczych, a także wojska – Wehrmachtu. Pełny obraz funkcjonowania tych służb w powiecie mińskim przyczyni się do poszerzenia wiedzy o zagładzie Żydów.

Baza źródłowa

Zacznijmy od przeglądu wydanych drukiem wspomnień. Obecnie dysponujemy czterema wydawnictwami będącymi świadectwami zagłady Żydów mińskich. Są to: *The Pit and the Trap. A chronicle of Survival* Lejba Rochmana; *Targowa 64. Dziennik 27 I 1943 – 11 IX 1944* Leona Guza; *Moje notatki z piekła* Chila Kirszenbauma i *Sny chociaż mamy wspaniałe... Okupacyjne dzienniki Żydów z okolic Mińska Mazowieckiego* pod redakcją naukową i ze wstępem Barbary Engelking³⁴.

W każdej z wymienionych publikacji dominującymi tematami są likwidacja getta oraz Zagłada. Świadkowie omawiają szerokie spektrum spraw ich dotyczących, a także problemów wynikających z ukrywania się u polskich rodzin.

³⁴ L. Rochman, *The Pit and the Trap. A Chronicle of Survival*, wstęp A. Appelfeld, New York 1983 (Holocaust Library); L. Guz, *Targowa 64. Dziennik 27 I 1943 – 11 IX 1944*, Warszawa 2001; C. Kirszenbaum, *Moje notatki z piekła. Bestialskie wymordowanie Żydów w Mińsku Mazowieckim...*, Warszawa 2016; *Sny chociaż mamy wspaniałe... Okupacyjne dzienniki Żydów z okolic Mińska Mazowieckiego*, wstęp i red. B. Engelking, Warszawa 2016.

We wspomnieniach Leona Guza obecny jest wątek obozu „Kopernik” przy ul. Siennickiej w Mińsku³⁵. Likwidacja tej placówki obecny jest także we wspomnieniach Chila Kirszenbauma, który dość obszernie opisuje kwestię Zagłady³⁶. Eksterminacja Żydów w „Koperniku”, stosunki między mieszkańcami getta, a także problem ukrywania się u Polaków występują w zbiorze *Sny chociaż mamy wspaniale...*³⁷. Rzeczywistość okupacyjną, a także warunki i stan emocjonalny osoby ukrywającej się w doskonały sposób oddaje pamiętnik Lejba Rochmana³⁸.

Oprócz wyżej wymienionych, ważną pozycją w literaturze wspomnieniowej jest książka *Szumcie wierzby* Franciszka Mówińskiego³⁹, konspiracyjnego aktywisty PPR (później PZPR) w powiecie mińskim. W pamiętniku pisanym z pozycji niechętny innym nurtom konspiracji, szczególnie AK i NSZ, Mówiński omówił likwidację getta w Mińsku Mazowieckim, wyolbrzymiając pomoc niesioną Żydom przez członków organizacji komunistycznych. Wszelkie informacje, które podał, wymagają więc weryfikacji oraz konfrontacji z innymi źródłami historycznymi. Obok zabarwienia ideowego książkę tę charakteryzuje w niektórych fragmentach styl beletrystyczny, co ma wpływ na zmniejszenie wiarygodności podawanych przez pamiętnikarza faktów.

Nowe światło na dzieje Żydów w czasie okupacji niemieckiej mogą rzucić książki pamięci społeczności żydowskiej Kałuszyna i Mińska Mazowieckiego. Jako pierwsza ukazała się drukiem w 1961 r. księga kałuszyńska, mińska zaś ujrzała światło dzienne w roku 1977⁴⁰. Dotychczas nie zostały one dobrze przebadane przez historyków, czego bezpośrednim powodem jest zapewne bariera językowa, gdyż napisano je w jidysz. Jedynie ich fragmenty można czytać w tłumaczeniu na angielski lub inne języki. Z pewnością są one cennymi źródłami, tym bardziej że duża część tekstów w nich zawartych dotyczy okresu II wojny światowej.

³⁵ L. Guz, *Targowa 64...*, s. 100–109.

³⁶ C. Kirszenbaum, *Moje notatki...*, s. 136–175.

³⁷ W zbiorze *Sny chociaż mamy wspaniale...* opublikowano dzienniki Adama Kamiennego (s. 25–134), Brandli Siekierki (*Ja, Fiszbajn Branka, opisała*, s. 171–202), Chajci Goldsztejn (s. 289–352) oraz Elego Goldsztejna (*Strasliwy wyrok śmierci na Żydów i na wszystko, co żydowskie*, s. 353–448).

³⁸ L. Rochman, *The Pit and the Trap...*, s. 11–86.

³⁹ F. Mówiński, *Szumcie wierzby*, Warszawa 1972.

⁴⁰ *Sejfer Kaluszin: gehajlikt der chorew geworener kehile*, red. A. Szamri, S. Soroka, Tel Awiw 1961; *Sejfer Minsk-Mazowieck: izker buch noch der chorew-geworener kehile Minsk-Mazowiecki*, red. E. Szedlecki, Jerozolima 1977.

Wielu nowych informacji może również dostarczyć wydawana w latach 1997–2018 edycja źródeł żydowskich – *Archiwum Ringelbluma*⁴¹. Źródła te dotychczas nie zostały poddane analizie w kontekście badań regionalnych nad powiatem mińskim. Kwerenda może przynieść nowe wiadomości o Zagładzie, strategiach przetrwania, a także pomocy niesionej społeczności żydowskiej przez ludność polską.

Warto zwrócić uwagę na możliwości, jakie dają świadectwa pozostawione przez Żydów. Dzięki nim możemy zastanawiać się nad sposobami lub metodami, które stosowali Polacy, starając się Żydom pomóc. Oprócz tego wspomnienia dają możliwość zobrazowania otaczającego, „polskiego” świata w taki sposób, w jaki postrzegali go sami uratowani. Dają wreszcie sposobność poznania wielu faktów dotyczących okupacji w kontekście nieco szerszym – stosunków społecznych, zachowania okupantów – zwłaszcza że opublikowanych świadectw dotyczących problematyki żydowskiej w powiecie mińskim jest niewiele.

Poza opublikowanymi wspomnieniami podstawę źródłową do dalszych badań stanowią dokumenty polskie i niemieckie oraz niedrukowane dotychczas wspomnienia i relacje. Najpierw zostanie przedstawiona dokumentacja niemiecka powstała w okresie okupacji, a następnie polska, wytworzona zarówno w konspiracji, jak i przez organa administracyjne i samorządowe miast i gmin. Następnie omówione zostaną archiwalia wytworzone po wojnie przez sądy powszechne i urzędy, a kolejno relacje świadków Zagłady przechowywane w Żydowskim Instytucie Historycznym.

Spośród dokumentów oryginalnych, wytworzonych w czasie okupacji niemieckiej, sporządzonych przez późniejsze ofiary okupanta niemieckiego – przedstawicielstwa samych Żydów, posiadamy jedynie dwa zbiory korespondencji: Rady Żydowskiej w Mińsku Mazowieckim z American Joint Distribution Committee w Warszawie za czas od 5 października 1940 do 23 czerwca 1941 r.⁴² oraz Prezydium Żydowskiej Samopomocy Społecznej z Delegaturą Żydowskiej Samopomocy Społecznej w Kałuszynie za czas od 1 września

⁴¹ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 1–35, Warszawa 1997–2018.

⁴² Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), American Joint Distribution Committee, 210/493, Korespondencja Rady Żydowskiej w Mińsku Mazowieckim z AJDC w Warszawie, 5 X 1940 – 23 VI 1941 r.

1941 do 31 października 1941 r.⁴³ Materiały te dotyczą pomocy dla Żydów zgrupowanych w gettach w Kałuszynie i Mińsku, zawierają również sprawozdania finansowe. Pozwalają – choć w niewielkim zakresie – poznać warunki, w jakich znaleźli się mińscy i kałuszyńscy Żydzi.

Lektura dokumentów niemieckich z zespołu Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau 1939–1945, zdeponowanego w Archiwum Państwowym w Warszawie, może nastroić kłopotów z kilku powodów. Informacje o powiecie mińskim, szczególnie o Żydach w nim mieszkających, możemy znaleźć jedynie w dokumentach bardziej ogólnych, dotyczących spraw dystryktu, w których odniesienie do powiatu pojawia się jedynie w różnorodnych zestawieniach zbiorczych. W zespole Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau nie ma teczek, których tytuły wskazywałyby bezpośrednio na to, że dane w nich zawarte dotyczą powiatu mińskiego. Stąd kwerenda archiwalna w tym zespole jest dość trudna. Dokumenty poświęcone problematyce mińskich Żydów są jednak obecne w materiale aktowym. Na przykład w teczce z sygnaturą 1025 znajdujemy szczegółowe dane statystyczne, w których uwzględniono podział na miejscowości i narodowości⁴⁴. Badacz Zagłady znajdzie też istotne dane w teczce oznaczonej sygnaturą 939, w której znajdują się statystyki obrazujące przesiedlenia Żydów w powiecie mińskim, dokonywane przez Niemców jesienią 1941 r.⁴⁵ W zespole znajduje się również wiele teczek zawierających okólniki oraz inne zarządzenia dotyczące ludności żydowskiej, a zwłaszcza pracy przymusowej lub organizacji gett. W jednej z nich można znaleźć np. postanowienia prawne, na podstawie których zatrudniano Żydów jako robotników przymusowych⁴⁶.

Obok dokumentów niemieckich dużą wartość poznawczą mają materiały wytworzone przez władze miejskie i gminne. Dla powiatu mińskiego posiadamy dwa dobrze zachowane zespoły: Akta miasta Mińsk Mazowiecki i Akta gminy Kuflew. Obydwa są przechowywane w oddziale otwockim Archiwum Państwo-

⁴³ AŻIH, Żydowska Samopomoc Społeczna, 211/508, Korespondencja Prezydium Żydowskiej Samopomocy Społecznej z Delegaturą Żydowskiej Samopomocy Społecznej w Kałuszynie, 1 IX 1941 – 31 X 1941 r.

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau 1939–1945, 1025, k. 19.

⁴⁵ W listopadzie 1941 r. przesiedlono 150 osób z Jakubowa do Kołbieli, 7 z Wielgolasu do Kołbieli, 120 z Jeruzala do Latowicza, 138 z Cegłowa do Mrozów, 32 osoby z Glinianki do Stanisławowa, 33 z Dębego Wielkiego do Stanisławowa (APW, Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau 1939–1945, 939, k. 1).

⁴⁶ APW, Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau 1939–1945, 1159.

wego w Warszawie. Tematyka żydowska, choć nie jest szeroko reprezentowana, występuje w wieluteczkach archiwalnych, w szczególności zagadnienia związane z tworzeniem i funkcjonowaniem gett w miastach i większych wsiach. W archiwum otwockim zachowała się jedna teczka w całości poświęcona mińskiemu gettu⁴⁷. W pozostałych jednostkach aktowych wśród spraw, które podejmował miejscowy samorząd, znajdziemy np. problem walki z tyfusem płamistym w getcie mińskim, a także kwestię przejścia przez władze miejskie kąpieliska żydowskiego zlokalizowanego w dzielnicy żydowskiej⁴⁸.

Znakomity materiał odzwierciedlający politykę okupacyjną stanowią niemieckie afisze zachowane w kilku jednostkach aktowych. Zawierają one szczegółowe zarządzenia Kreishauptmanna i innych urzędników niemieckich dotyczące zarówno Polaków, jak i Żydów, począwszy od 1939 r. aż po rok 1943⁴⁹.

Dokumentacja dostarcza również szczegółów dotyczących obozów pracy przymusowej. W jednej z jednostek aktowych z gminy Kuflew odnajdziemy m.in. skierowany do rad żydowskich niemiecki nakaz stawienia się Żydów w celu podjęcia prac oraz spisania ich danych⁵⁰. W dokumentach z Kuflewa wiele miejsca poświęcono sytuacji ludności w okolicznych obozach pracy w 1942 r.⁵¹ Dokumentacja odzwierciedla również problem żydowskiej przestępczości w Mińsku⁵².

Materiałów archiwalnych, które zostały wytworzone przez organizacje konspiracyjne, zachowało się niewiele. Właściwie dysponujemy jedynie sprawozdaniami Komendy Obszaru Warszawskiego Armii Krajowej, dotyczącymi mniejszości narodowych, a w dodatku sporządzonymi głównie w 1943 r. lub później, czyli w czasie, kiedy Niemcy przeprowadzili już zagładę Żydów w gettach. W tym czasie ci, którym udało się z nich zbiec, ukrywali się u Polaków, najczęściej na wsi. Fakty dotyczące życia w gettach oraz w czasie przed ich utworzeniem są niemalże nieobecne. Niemniej jednak dokumentacja dostarcza pewnych danych lub poszlak

⁴⁷ APW, Odział w Otwocku (dalej: APW, OO), Akta m. Mińsk Mazowiecki, 533.

⁴⁸ *Ibidem*, 492, k. 23.

⁴⁹ *Ibidem*, 466; 467; 468; 469.

⁵⁰ APW, OO, Akta gminy Kuflew, 347, k. 82.

⁵¹ *Ibidem*, 386, k. 9–10.

⁵² Żydów karano za różne przewinienia, m.in. za wszczynanie bójek w Mińsku (APW, OO, Akta m. Mińsk Mazowiecki, 515, k. 90).

dotyczących tropienia Żydów przez żandarmerię oraz ukrywania ich i wydawania w 1943 i 1944 r.

Nieco więcej informacji o sytuacji w mińskim getcie przynosi fragment sprawozdania Komendy Obszaru Warszawskiego za sierpień 1941 r.⁵³ W raportach sporządzanych w 1943 r. cyklicznie powtarzana jest informacja o poszukiwaniu Żydów przez żandarmerię niemiecką, Sonderdienst i Polnische Polizei, a także o ich natychmiastowym rozstrzelaniu w przypadku odnalezienia⁵⁴. Wedle sprawozdawców z AK niemieckie służby bezpieczeństwa w 1943 r. co miesiąc wyłapywały w dystrykcie warszawskim ok. dwustu Żydów i rozstrzeliwały ich na miejscu⁵⁵. Ponadto Niemcy represjonowali bądź zabijali Polaków dających schronienie Żydom lub udzielających im pomocy w jakikolwiek inny sposób⁵⁶. Na przykład w czerwcu 1943 r. żandarmeria spaliła za to zagrodę polskiego gospodarza w miejscowości Kędzierak⁵⁷.

W przytaczanych dokumentach Armii Krajowej informowano dość szeroko o przystępowaniu Żydów, którzy chroniąc się przed śmiercią ze strony niemieckich służb bezpieczeństwa, wstępowali do band rabunkowych lub ugrupowań komunistycznych. To zjawisko występowało na terenie Obszaru Warszawskiego AK⁵⁸. Sprawozdawcy pisali o nim również w odniesieniu do powiatu mińskiego⁵⁹. Część raportów zawiera dane znacznie bardziej uszczegółowione. W jednym z nich czytamy np., że 10 czerwca 1943 r. ukrywający się Żydzi brali udział w napadzie

⁵³ Archiwum Akt Nowych, Armia Krajowa (dalej: AAN, AK), 203/X-70, Sprawozdanie ze stanu organizacji wywrotowych i mniejszości narodowych za sierpień 1941 r., k. 6.

⁵⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie sytuacyjne ze stanu organizacyjnego, działalności organizacji wywrotowych i mniejszości narodowych oraz okupanta za czas od 1 do 30 VI 1943 r., k. 18; *ibidem*, Sprawozdanie sytuacyjne ze stanu organizacyjnego i działalności organizacji wywrotowych, mniejszości narodowych za czas od 1 do 31 VIII 1943 r., k. 56; AAN, AK, X/35, Sprawozdanie sytuacyjne ze stanu organizacyjnego i działalności organizacji wywrotowych, mniejszości narodowych oraz okupanta za czas od 1 do 30 IX 1943 r., k. 10; AAN, AK, X/73, Sprawozdanie miesięczne za czas od 1 do 25 XI 1943 r., k. 11.

⁵⁵ Dane te dotyczą całego Obszaru Warszawskiego AK.

⁵⁶ AAN, AK, II/13, Raporty z placówek terenowych z września 1943 r., k. 10.

⁵⁷ AAN, AK, 203/X-70, Sprawozdanie sytuacyjne ze stanu organizacyjnego, działalności organizacji wywrotowych i mniejszości narodowych oraz okupanta za czas od 1 do 30 VI 1943 r., k. 18.

⁵⁸ AAN, AK, II/13, Raporty z placówek terenowych z września 1943 r., k. 10.

⁵⁹ AAN, AK, X/22, Sprawozdanie sytuacyjne ze stanu organizacyjnego, działalności organizacji wywrotowych i mniejszości narodowych oraz okupanta za czas od 1 do 31 V 1943 r., k. 67; AAN, AK, X/35, Sprawozdanie ze stanu organizacji wywrotowych, mniejszości narodowych oraz okupanta za czas od 1 do 30 IX 1943 r., k. 10; AAN, AK, 203/X-69, Sprawozdanie informacyjne nr 1, 4 X 1943 r., k. 95.

na ludność cywilną ze wsi Trojanów w gminie Kuflew⁶⁰. W sprawozdaniu z końca 1943 r. znajdujemy precyzyjniejsze dane – wymieniono tam liczbę 20 Żydów biorących udział w napadach w powiecie mińskim⁶¹.

Sprawozdawcy AK raportowali również o innych problemach wiążących się z pobytem ludności żydowskiej w tym powiecie. Ostrzegali przed chorobami zakaźnymi, szczególnie dudem plamistym, którego roznośicielami mogli być ukrywający się Żydzi⁶². Z dokumentów zgromadzonych w teczce poświęconej historii Obszaru Warszawskiego AK możemy się dowiedzieć o akcji pomocy dzieciom polskim z powiatów hrubieszowskiego i zamojskiego w 1943 r., w której wykorzystano poddaną dezynfekcji odzież po zamordowanych przez Niemców Żydach⁶³.

Przegląd dokumentacji powojennej rozpoczniemy od istotnych materiałów źródłowych wytworzonych w wyniku działalności sądów powszechnych (zwłaszcza wydziałów karnych) oraz prokuratur, szczególnie w latach 1944–1951. Ówczesne sprawy i dochodzenia dotyczą głównie współpracy z okupantem niemieckim. Postępowania sądowe toczyły się przede wszystkim przed Sądem Okręgowym w Warszawie – w latach 1944–1949 – i Sądem Wojewódzkim dla Województwa Warszawskiego w Warszawie – po 1950 r. Dokumenty są zdeponowane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie oraz Ekspozyturze Archiwum Państwowego w Warszawie z siedzibą w Milanówku.

Zdecydowana większość postępowań, w których pojawiają się wątki dotyczące Żydów, dotyczy zbrodniarzy niemieckich, funkcjonariuszy niemieckich służb policyjnych, takich jak Kripo, Sonderdienst i Polnische Polizei. Wśród nich wyróżnia się postępowanie karne przeciwko Kazimierzowi Sowińskiemu, w latach 1942–1944 zastępcy szefa mińskiego Kripo, później Gestapo, który został oskarżony m.in. o własnoręczne zastrzelenie sześciu Żydów przy ul. Siennickiej w Mińsku⁶⁴. Uwagę przyciąga także sprawa Zbigniewa Barbachena, w latach 1940–1943 funkcjonariusza Sonderdienstu, oskarżonego o morderstwa popeł-

⁶⁰ AAN, AK, 203/X-70, Sprawozdanie sytuacyjne ze stanu organizacyjnego, działalności organizacji wywrotowych i mniejszości narodowych oraz okupanta za czas od 1 do 30 VI 1943 r., k. 18.

⁶¹ AAN, AK, X/73, Sprawozdanie miesięczne za czas od 1 do 31 XII 1943 r., k. 14.

⁶² AAN, AK, X/22, Sprawozdanie ze stanu politycznego, społecznego i narodowościowego za okres od 1 I do 15 IV 1943 r., k. 38.

⁶³ AAN, AK, 203/X-68, Raport kwartalny BIP Obszaru Warszawskiego za czas od 15 VII do 25 X 1943 r., k. 24.

⁶⁴ APW, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział V (Karny) (dalej: APW, SOW), 260, k. 3–4.

nione podczas likwidacji obozu „Kopernik”. W akcie oskarżenia zarzucono mu zastrzelenie Brandli Grynberg, Ity Grynberg, Chai Frajman oraz dwóch osób z rodziny Moszka Siekierki⁶⁵.

Akty oskarżenia kierowano również wobec Polaków będących funkcjonariuszami niemieckiej formacji Polnische Polizei. Wielokrotnie oskarżano ich o to, że mordowali Żydów w wyniku własnej aktywności lub wskutek donosu⁶⁶. Biorąc pod uwagę zawiłości akt sądowych oraz okoliczności historyczne ich wytworzenia (okres stalinowski), dość oczywiste jest, by każdym przypadkiem zająć się osobno, badać akta spraw sądowych szczegółowo i starać się je konfrontować, jeśli to możliwe, z innymi źródłami.

Sprawy sądowe wytaczano również funkcjonariuszom innych formacji aparatu terroru. Stanisław Konicki, funkcjonariusz Kriminalpolizei, został oskarżony o to, że wraz z policją polską mordował Żydów w obozie „Kopernik”⁶⁷. Takie samo oskarżenie usłyszał inny członek Kripo, Stanisław Szeweluk⁶⁸. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie przedstawił zarzuty Emilii Dynie, funkcjonariuszce Kripo⁶⁹. Postępowanie to jednak uchylono, gdyż Emilia Dyna nie szkodziła Żydom, a wręcz przeciwnie – ukrywała ich⁷⁰.

⁶⁵ APW, SOW, 1366, k. 4 i 4v.

⁶⁶ W akcie oskarżenia przeciwko Janowi Smolakowi i Władysławowi Bakule czytamy, że jesienią 1943 r. w miejscowości Kędzierak doprowadzili oni nieznanego Żyda w ręce policjantów: Czesława Czajkowskiego i Władysława Czerniawskiego (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [dalej: AIPN], 1023/26, k. 66). Oskarżenie o mordowanie Żydów przez funkcjonariuszy policji z posterunku w Kałuszynie znajduje się w postępowaniu przeciwko Konstantemu Muszalikowi, toczącym się przed Sądem Najwyższym w Warszawie. W akcie oskarżenia czytamy, że wiosną 1943 r. we wsi Aleksandrów Muszalik nakazał zamknąć Żydów na noc w chlewiku, a następnie polecił Józefowi Bielińskiemu i Stanisławowi Nowakowskiemu, by odwieźli ich na posterunek policji w Kałuszynie. Tam funkcjonariusze, których w akcie nie wymieniono z nazwiska, rozstrzelali Żydów (AIPN Oddział w Lublinie, 314/1, k. 208–211). Wedle aktu oskarżenia przeciwko kilku mieszkańcom miejscowości Cyganka Władysław Gniado ponosił winę za ujęcie Żydówki Cecylii Kałuckiej, natomiast Stanisława Krusiewicza, Józefa Jackiewicza oraz Piotra Reka oskarżono o donos na Kałucką do policjantów w Mińsku (APW, SOW, 3850, k. 7). Granatowym policjantem Józefowi Szaflikowi i Feliksowi Woźniakowi zarzucono udział w zamordowaniu czteroosobowej rodziny żydowskiej w Jędrzejowie w gminie Jakubów (AIPN, 318/81, k. 138). Z kolei policjanta Wiktora Bernasia sądzono za zabójstwo dwóch mężczyzn, którzy przechowywali Żydów (AIPN, GK 227/53, k. 7; AIPN, 227/54). Podobnie brzmiący akt oskarżenia przedstawiono Piotrowi Moro – zarzucono mu, że jako policjant granatowy latem 1943 r. brał udział w obławie na Żydów zorganizowanej przez Niemców pod miejscowością Wielgolas (AIPN, GK 318/54, k. 82). Antoniemu Gałązce zarzucano, że wraz z innymi policjantami eskortował Żydów do obozów koncentracyjnych (APW, SOW, 2567, k. 6).

⁶⁷ APW, SOW, 2614, k. 4–5.

⁶⁸ APW, SOW, 252, k. 180.

⁶⁹ AIPN, GK 453/63, k. 7.

⁷⁰ O pomocy udzielanej Żydom przez Emilię Dynę zob. AIPN Kr, 00100/49/Diazo, *passim*; A. Gontarek, *Emilia Maria Dyna – zapomniana Sprawiedliwa...*, s. 233–236.

Zarzuty zabójstw popełnianych na Żydach stawiano także członkom organizacji podziemnych. W akcie oskarżenia przeciwko Stanisławowi Makosiowi, stającemu przed Sądem Wojewódzkim dla Województwa Warszawskiego, nie ma informacji o nazwie organizacji konspiracyjnej, do której przynależał. Podano w nim natomiast, że Makoś brał udział w zamordowaniu trojga Żydów – dwóch mężczyzn i jednej kobiety⁷¹. Z kolei w sprawie przeciwko Stanisławowi Kani precyzyjnie określono jego przynależność do Armii Krajowej. Oskarżony miał w 1942 r. wydać w ręce niemieckie Żydówkę o nazwisku Nejman oraz jej pięcioletnią córkę⁷².

O zabicie Żydów lub wydanie ich Niemcom oskarżano także osoby cywilne, wśród których znaleźli się Józef Wojciechowski⁷³, Ignacy Grajda⁷⁴, Jan Kamiński⁷⁵, Polikarp Kalkowski, Stanisław Duda, Bartłomiej Witkowski, Daniel Aniszewski⁷⁶ oraz Kazimierz Herdt⁷⁷. Ostatni z nich podpisał volkslistę, ale wielu Żydom pomagał w ukrywaniu się⁷⁸.

Oprócz scharakteryzowanej powyżej dokumentacji w zasobach Instytutu Pamięci Narodowej znajduje się obszerna partia dokumentów po Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują akta śledztwa w sprawie likwidacji getta w Mrozach latem 1942 r.⁷⁹, a także ankiety Sądu Grodzkiego w Mińsku Mazowieckim. Pracownicy sądowi dążyli do jak najszerszego odnotowania represji i zbrodni niemieckich w poszczególnych miejscowościach powiatu mińskiego. Informacje pochodzące od świadków wydarzeń zostały zgrupowane w ankietach wedle zagadnień takich jak getta, pomoc udzielana Żydom, represje na ludności żydowskiej i inne⁸⁰. Do świadków niemieckich zbrodni i re-

⁷¹ AIPN, GK 317/150, k. 4.

⁷² AIPN, GK 209/11, k. 12.

⁷³ Józef Wojciechowski został oskarżony o wydanie w 1943 r. ukrywającego się Żyda w ręce żandarmerii, a także o wskazywanie miejsc ukrywania się Żydów (APW, SOW, 3809, k. 6–7).

⁷⁴ W świetle aktu oskarżenia Ignacy Grajda w 1943 r. wskazał żandarmerii niemieckiej miejsce pobytu ukrywanych dzieci narodowości żydowskiej (APW, SOW, 3314, k. 4–5).

⁷⁵ Jana Kamińskiego oskarżono o zamordowanie w czerwcu 1943 r. trzech Żydów ukrywanych przez Zofię Kur we wsi Gamratka (APW, SOW, 3165, k. 22).

⁷⁶ Sąd Wojewódzki dla województwa warszawskiego sędził Polikarpa Kalkowskiego, Stanisława Dudę, Bartłomieja Witkowskiego i Daniela Aniszewskiego za to, że wydali żandarmerii dwie osoby narodowości żydowskiej (AIPN, GK 318/34, k. 4).

⁷⁷ AIPN, GK 453/1283, Akta prokuratorskie przeciwko Kazimierzowi Herdtowi.

⁷⁸ A. Gontarek, *Judenrein...*, s. 37–38.

⁷⁹ AIPN, 2205/6, t. 1–4.

⁸⁰ W ankietach rejestrowano również poszczególne przypadki zbrodni lub represji na ludności polskiej. Zob. AIPN, 2448/90; 2448/91.

presji starali się dotrzeć również pracownicy urzędów gminnych, którzy w latach 1945–1946 prowadzili poszukiwania informacji w tym zakresie wśród mieszkańców powiatu. Prace prowadzono na polecenie władz wyższego szczebla. W dokumentacji m.in. oszacowano straty ludnościowe w powiecie⁸¹. W zbiorach po Głównej Komisji znajduje się także lista osób zamordowanych w powiecie mińskim⁸².

Dodatkowe informacje o Żydach możemy pozyskać dzięki zachowanym dokumentom cywilnych organów bezpieczeństwa państwa szczebla powiatowego oraz innym materiałom źródłowym, wytworzonym m.in. przez funkcjonujące po wojnie Urzędy Bezpieczeństwa wszystkich szczebli. Na przykład zteczki zagadnieniowej dotyczącej działalności „elementów syjonistycznych” w powiecie mińskim możemy się dowiedzieć, że Leokadia Bartniczak, ur. 20 października 1902 r. w Siennicy, w okresie okupacji przechowywała Żydów⁸³. W teczce znajdziemy też wiele innych informacji, pozyskanych w większości drogą donosów, a dotyczących problemu żydowskiego zarówno w okresie II wojny światowej, jak i po jej zakończeniu⁸⁴. Jedno z zadań funkcjonariuszy Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Państwowego (PUBP) w Mińsku polegało na rozpracowaniu osób współpracujących z okupantem niemieckim. Dla powiatu mińskiego zachowała się dokumentacja z działań przedsięwziętych w tym zakresie. Rozpracowywano osoby, które były funkcjonariuszami Gestapo, Kripo, Orpo, żandarmerii i innych formacji wchodzących w skład niemieckiego aparatu terroru, a także ludzi współpracujących z Niemcami bądź wpisanych na niemiecką listę narodową⁸⁵.

Warto też zwrócić uwagę na jednostkę aktową wytworzoną w toku pracy działającego w latach 1944–1947 Powiatowego Urzędu Informacji i Propagandy w Mińsku Mazowieckim. Czytelnik pozyska z niej wiele informacji o okupancie niemieckim oraz dane statystyczne dotyczące Zagłady⁸⁶. Materiał poświęcony stratom osobowym można odszukać w jednej z teczek Wydziału Odszkodowań Wo-

⁸¹ AIPN, 166/488, t. 4.

⁸² AIPN, GK 162/393.

⁸³ AIPN, 0201/247, Streszczenie materiałów podteczki zagadnieniowej nr 5916 krypt. „S-14”, k. 283.

⁸⁴ AIPN, 0201/247, Teczka zagadnieniowa dotycząca działalności „elementów syjonistycznych” w powiecie Mińsk Mazowiecki.

⁸⁵ W teczce znajduje się też rozpracowanie osób współpracujących z niemieckimi organami bezpieczeństwa w powiecie węgrowskim. Na ten temat prowadzono także rozpracowanie w powiecie mińskim(AIPN, 0255/337, k. 40–194).

⁸⁶ APW, Urząd Informacji i Propagandy Województwa Warszawskiego 1944–1947, 375.

jennych Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego z lat 1944–1950⁸⁷. Wiele cennego materiału może dostarczyć kwerenda archiwalna w aktach Sądu Grodzkiego z lat 1940–1950, w których znajdują się teczki poświęcone osobom uznany za zmarłe lub zaginione. Dokumentacja ta dotyczy m.in. zgonu Chai Estery Berger⁸⁸, Sury Rozenblum⁸⁹, Lai Felner⁹⁰.

Prowadząc kwerendę źródłową na temat Żydów w powiecie mińskim, warto niekiedy pokusić się o podjęcie trudu poszukiwań w aktach wytworzonych wiele lat po wojnie, ponieważ może się w nich znajdować istotna dokumentacja, służąca nie tylko jako uzupełnienie wiedzy o znanych już faktach, lecz również wnosząca wiele nowych informacji. Przykładem mogą być archiwalia Urzędu Wojewódzkiego w Siedlcach z lat 1975–1999, a zwłaszcza jednostka archiwalna o sygnaturze 1330, z której dowiadujemy się, że na cmentarzu w Mińsku Mazowieckim pochowano 650 Żydów z obozu pracy zlokalizowanego w szkole „Kopernik” oraz w fabryce Rudzki i Spółka⁹¹.

Na obszerny zbiór żydowskich i polskich świadectw Zagłady składają się m.in. relacje wytworzone przez osoby przebywające w okresie okupacji niemieckiej w powiecie mińskim. W zbiorze zachowało się kilka relacji dotyczących pomocy udzielanej przez Polaków Żydom skazanym przez Niemców. Halina Grobelna, żona Juliana Grobelnego, w dwóch relacjach opowiedziała o działalności swojej i męża – mieszkając w podmińskim Cegłowie, wspólnie ratowali oni Żydów⁹². O pomocy opowiada także Natalia Siuta, dzięki której Frajda Gewisówna z Jędrzejowa uniknęła niemieckiej obławy nadciągającej z Kałuszyna⁹³. Na pomoc Polaków wskazała Krystyna Wasiak *vel* Henia Niewiadomska – Żydówka, która w okresie okupacji niemieckiej znalazła się wraz z matką w Kałuszynie. Przed sierpniem

⁸⁷ APW, Urząd Wojewódzki Warszawski 1944–1950, Wydział Odszkodowań Wojennych, 25.

⁸⁸ Archiwum Państwowe w Siedlcach (dalej: APS), Sąd Grodzki w Mińsku Mazowieckim 1945–1951, 626, Dokumentacja dotycząca Chai Estery Berger.

⁸⁹ *Ibidem*, 1682, Dokumentacja dotycząca Sury Rozenblum.

⁹⁰ *Ibidem*, 1361, Dokumentacja dotycząca Lai Felner.

⁹¹ APS, Urząd Wojewódzki w Siedlcach 1975–1999, 1330, Opracowanie „Cmentarz Żydowski w Mińsku Mazowieckim”, k. 13.

⁹² AŻIH, ZR, 301/5863 i 301/6412, Relacje Haliny Grobelnej.

⁹³ AŻIH, ZR, 301/6129, Relacja Natalii Siut.

1942 r. matka udała się do Mińska, skąd już nie wróciła. Dzięki pomocy polskiej rodziny osierocona dziewczynka przeżyła wojnę⁹⁴.

Kolejna grupa relacji przechowywanych w Archiwum ŻIH to przede wszystkim wspomnienia dotyczące przetrwania w gettach i opisy ich likwidacji. Róża Berek złożyła relację o wypędzeniu Żydów z getta w Stanisławowie⁹⁵. Losy swojej rodziny, mieszkającej w czasie okupacji niemieckiej m.in. w Dobrem i Stanisławowie, opisał Stanisław Słomkowski *vel* Dawid Słoń⁹⁶. O przeżyciach z mińskiego getta opowiedzieli Apolonia Przybyjewska⁹⁷, Łopacki (nieznanego imienia)⁹⁸, Mojsze i Brajndla Siekierkowie⁹⁹, Boruch Gartenkranc, Aleksander Walewski, Ludwik Michalski i Icek Lipczyński¹⁰⁰.

Dwie relacje przechowywane w ŻIH dotyczą walki Żydów – prezentują jedną ze strategii przetrwania, rozumianą jako opór zbrojny lub przyłączenie do oddziałów partyzanckich. Tę drugą metodą obrały osoby będące bohaterami relacji Szczepana Janickiego, piszącego o grupie partyzanckiej złożonej z kilkunastu jeńców sowieckich, którzy uciekli z obozów jenieckich, oraz dwóch Polaków i trzech Żydów. Wedle Janickiego grupa ta operowała w lasach w okolicach Mińska i Stoczek. Scharakteryzował on Żydów biorących udział w akcjach partyzanckich¹⁰¹. O wystąpieniu zbrojnym Żydów zamkniętych w obozie zlokalizowanym w szkole „Kopernik” przy ul. Siennickiej w Mińsku wspomina Efraim Siedlecki¹⁰².

W Archiwum ŻIH przechowywana jest także relacja Stanisława Jurkowskiego, z nadania władz komunistycznych piastującego po zakończeniu wojny urząd burmistrza Mińska Mazowieckiego. W jego wspomnieniach pojawia się wiele wątków – likwidacja getta w Mińsku, transporty kierowane do Treblinki, obóz

⁹⁴ AŻIH, ZR, 301/5874, Relacja Krystyny Wasiak *vel* Heni Niewiadomskiej.

⁹⁵ AŻIH, ZR, 301/5108, Relacja Róży Berek.

⁹⁶ AŻIH, ZR, 301/3358, Relacja Stanisława Słomkowskiego *vel* Dawida Słonia.

⁹⁷ AŻIH, ZR, 301/5890, Relacja Apolonii Przybyjewskiej.

⁹⁸ AŻIH, ZR, 301/6044, Relacja Łopackiego [brak imienia].

⁹⁹ AŻIH, ZR, 301/4098, Relacja Mojszego i Brajndli Siekierków (autorzy relacji opisują swoje przeżycia z Mińska Mazowieckiego i Żwirówki). Zob. też AŻIH, ZR, 301/4158, Relacja Brajndli Siekierki.

¹⁰⁰ AŻIH, ZR, 301/5088, Relacje Borucha Gartenkranca, Aleksandra Walewskiego, Ludwika Michalskiego i Icka Lipczyńskiego o likwidacji getta w Mińsku.

¹⁰¹ AŻIH, ZR, 301/5805, Relacja Szczepana Janickiego.

¹⁰² AŻIH, ZR, 301/1680, Efraim Siedlecki, „Walka i śmierć ostatnich 400 Żydów w Mińsku Mazowieckim”.

pracy w fabryce Rudzkiego i w szkole „Kopernik” oraz egzekucja Żydów przeprowadzona przez żandarmerię w miejscowości Chochół¹⁰³.

Bogate zbiory, zwłaszcza relacje, możemy znaleźć w Archiwum Jad Waszem w Jerozolimie. Świadczeń tego rodzaju zachowało się stosunkowo dużo, materiały te są bogate, możemy w nich znaleźć informacje nie tylko o przeżyciach konkretnych Żydów, ale także o warunkach życia panujących w poszczególnych miejscowościach, takich jak: Chyżyny (obóz pracy)¹⁰⁴, Dobre¹⁰⁵, Kałuszyn¹⁰⁶, Kołbiel¹⁰⁷, Mińsk Mazowiecki¹⁰⁸ oraz Mrozy¹⁰⁹. Poza tym w Archiwum Jad Waszem zachowała się sporządzona w 1945 r. lista kałuszyńskich Żydów ocalałych z Holokaustu¹¹⁰.

Do grupy materiałów istotnych, lecz dotychczas w niewielkim stopniu wykorzystanych w badaniach naukowych, należą akta śledcze w sprawach zbrodni niemieckich, przechowywane w Oddziale Bundesarchiv w Ludwigsburgu, dawnej Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych. Szczególnie cenne są akta śledztw prowadzonych w latach sześćdziesiątych XX w., ponieważ powstały w wyniku przesłuchań zarówno zbrodniarzy wojennych, jak i ich ofiar oraz świadków z okresu II wojny światowej. Dla powiatu mińskiego zgromadzono obszernie materiały dowodowe zawarte w dziesięciu tomach akt¹¹¹. Bacznej uwadze nie powinny umknąć także inne teczki, choć ich tytuły bezpośrednio nie wskazują na informacje o Żydach z powiatu mińskiego. Niemniej jednak warto objąć je kwerendą z uwagi na ich wysoką wartość poznawczą. Na uwagę zasługuje choćby dokumentacja, w której znajdziemy dane o zbrodniczej działalności Hermana Botza, referenta

¹⁰³ AŻIH, ZR, 301/1010, Relacja Stanisława Jurkowskiego.

¹⁰⁴ Archiwum Jad Waszem (dalej: AJW), O.3., Testimonies Department of the Yad Yashem Archives (dalej: Testimonies), 2074, 2078.

¹⁰⁵ AJW, O.3, Testimonies, C/5994

¹⁰⁶ AJW, O.3, Testimonies, 501, 3438, 504, 506, 507, 4457, O.33.C5598, V.T./6513; AJW, O.12 Perlman Collection – Refugees from Poland, 51.

¹⁰⁷ AJW, O.3, Testimonies, V/T.3474.

¹⁰⁸ AJW, M.1, Central Historical Commission (CHC) of the Central Committee of Liberated Jews in the US Zone, Munich, 1062; AVY, O.3, Testimonies, 2777, 3469, 3471, 6321, 7491, 9844, 11472, 13133, 14170, V.T/1152, V.T/1734, V.T/2260, V.T/2455; AJW, O.39 Collection of Memoirs Written for the Yad Vashem Competition, 184; AJW, O.62, Borwicz Collection, 455. AYU, O.62, Borwicz Collection, 455.

¹⁰⁹ AJW, O/3, Testimonies, 2824, 3139.

¹¹⁰ AJW, M.54, National and Provincial Archives in Poland, JM/10005.

¹¹¹ BundesarchivAussenstelle Ludwigsburg (dalej: BAL), 6833-42.

do spraw żydowskich w mińskim starostwie¹¹². Wysoką wartością źródłową charakteryzują się również inne materiały archiwalne dotyczące Zagłady na terenie GG¹¹³, a także akta informujące o udziale w niej członków żandarmerii dystryktu warszawskiego¹¹⁴, archiwalia obrazujące pracę przymusową Żydów w tym dystrykcie¹¹⁵ czy wykazy Niemców dokonujących w nim zabójstw na Żydach z ramienia aparatu cywilnego, żandarmerii, itp.¹¹⁶

Badaniom powinny zostać także poddane różnorodne dokumenty archiwalne, w tym szczególnie te znajdujące się za granicami Polski. Badacz zajmujący się problemami, które zostały powyżej nakreślone, powinien sięgnąć po archiwalia przechowywane w Studium Polski Podziemnej oraz w Instytucie Polskim i Muzeum im. Gen. Władysława Sikorskiego w Londynie.

¹¹² BAL, 162/3518.

¹¹³ BAL, 162/30530.

¹¹⁴ BAL, 162/26469.

¹¹⁵ BAL, 162/7443.

¹¹⁶ BAL, 162/5545.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Ringelbluma. *Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 1–35, Warszawa 1997–2018.
- Borkowska E.M., *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w powiecie mińskim w latach 1939–1943*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2015, nr 23.
- Borkowska E.M., *Przymusowa praca Żydów powiatu mińskiego – placówki i kolumny robocze przed akcją Reinhard (1939–1942)*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2016, nr 24.
- Engelking B., *Życie codzienne Żydów w miasteczkach dystryktu warszawskiego* [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 125–182.
- Gładys B., *Mińsk Mazowiecki. Z dziejów społeczności żydowskiej*, [Warszawa 2007].
- Gontarek A., *Emilia Maria Dyna – zapomniana Sprawiedliwa wśród Narodów Świata i jej działalność w Mińsku*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2016, nr 24.
- Gontarek A., *Judenrein. Bez Żydów. Żydzi mińscy w czasie wojny i po jej zakończeniu*, Mińsk Mazowiecki 2012.
- Gontarek A., *Obóz pracy „Kopernik”*, „Biuletyn Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 2012, nr 3.
- Gontarek A., Sitkiewicz D., *Tajemnice Juliana Grobelnego. Z „Żegoty” do komuny*, „Historia. Do Rzeczy” 2013, nr 6.
- Grabowska U., *Mariawici i Żydzi – rzecz o pomocy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, t. 4.
- Grabowska U., *Żydzi w Jędrzejowie*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2004, nr 12.
- Grabowski J., *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa 1939–1942* [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.
- Guz L., *Targowa 64. Dziennik 27 I 1942 – 11 IX 1944*, Warszawa 1990.
- Kirszenbaum C., *Moje notatki z piekła. Bestialskie wymordowanie Żydów w Mińsku Mazowieckim...*, Mińsk Mazowiecki 2016.
- Kłós L.M., *Apolonia Chmielewska – sprawiedliwa mińszczanka*, „Mińskie Zeszyty Muzealne” 2013, nr 2.
- Kłós L.M., *Listy do Ireny*, Mińsk Mazowiecki 2017.
- Kopówka E., Rytel-Andrianik P., *Dam im imię na wieki (Księga Izajasza 56,5). Polacy z okolic Treblinki ratujący Żydów*, Oksford–Treblińska 2011.

- Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1–2, red. D. Libionka et al., Kraków 2009.
- Leociak J., *Wizerunek Polaków w zapisach Żydów z dystryktu warszawskiego* [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 373–441.
- Młynarczyk J.A., „Akcja Reinhardt” w gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego 1942–1943 [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 64–66.
- Mówiński F., *Szumcie wierzby*, Warszawa 1972.
- Noiński E., *Likwidacja getta żydowskiego w Mińsku Mazowieckim na podstawie relacji i wspomnień naocznych świadków*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2006, nr 14.
- Noiński E., *Ludność żydowska Kałuszyna od XVII do XX wieku*, „Rocznik Kałuszyński” 2005, nr 5.
- Pawlak F., *Dwie relacje o niemieckim mordzie na Żydach we wsi Chochół w gminie Mińsk w 1943 roku*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2017, nr 25.
- Rochman L., *The Pit and the Trap. A Chronicle of Survival*, New York 1983 (Holocaust Library).
- Roguski T., *Julian Grobelny „Trojan” – cegłowiec, który kierował „Żegotą”*, „Mińskie Zeszyty Muzealne” 2012, nr 1.
- Roguski T., *Pierwszy w „Żegocie”. Julian Grobelny „Trojan” (1893–1944)*, Mińsk Mazowiecki 2013.
- Sejfer Kaluszyn: gehajlikt der chorew geworener kehile*, red. A. Szamri, S. Soroka, Tel Awiw 1961.
- Sejfer Minsk-Mazowiecki: izker buch noch der chorew-geworener kehile Minsk-Mazowiecki*, red. E. Szedlecki, Jerozolima 1977.
- Sitkiewicz D., *Działalność Juliana Grobelnego w latach 1939–1944 (poza „Żegotą”)*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2013, nr 21.
- Sitkiewicz D., *Mechanizmy instalowania władzy i administracji komunistycznej na przykładzie działalności Juliana Grobelnego jako starosty mińskiego (10 października – 5 grudnia 1944 r.)*, „Historia i Świat” 2013, nr 2.
- Sny chociaż mamy wspaniałe. Okupacyjne dzienniki Żydów z okolic Mińska Mazowieckiego*, wstęp i red. B. Engelking, Warszawa 2016.
- Sprawiedliwi wśród Narodów Świata w powiecie mińskim*, „Muzeum Ziemi Mińskiej” 2013, nr 2.

STRESZCZENIE

W artykule omówiono stan badań, postulaty badawcze oraz źródła, które mogą zostać wykorzystane w badaniach nad problematyką żydowską w powiecie mińskim (dystrykt warszawski) w okresie okupacji niemieckiej, mającej miejsce na tym terenie w latach 1939–1944.

Autor nadał artykułowi charakter przeglądowny. Przywołano w nim wyniki badań prowadzonych dla tego terenu, powołując się na literaturę naukową, która ukazała się drukiem do czasu oddania niniejszego artykułu do dalszych prac redakcyjnych. Poddając krytycznej analizie znane pozycje naukowe, autor przeszedł do niewyartykułowanych, jak dotąd, zagadnień w odniesieniu do badania stosunków polsko-żydowskich na omawianym obszarze, tj. w powiecie mińskim.

W ostatniej części tekstu omówiono kwestię bazy źródłowej. Autor skupił się na przedstawieniu dostępnych źródeł – zarówno drukowanych, jak i archiwalnych, z uwzględnieniem archiwów centralnych (np. Archiwum Akt Nowych, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej), lokalnych (np. Archiwum Państwowego w Warszawie i oddziału tegoż w Otwocku), a także zagranicznych (Jad Waszem i Oddziału Bundesarchiv w Ludwigsburgu).

SŁOWA KLUCZOWE

Stan badań • Żydzi • powiat miński • postulaty
badawcze • okupacja niemiecka